

СУТНІСТЬ І СТРУКТУРНІ КОМПОНЕНТИ ЕКОЛОГІЧНОГО СВІТОГЛЯДУ ОСОБИСТОСТІ

Совгіра С. В. доктор педагогічних наук, доцент кафедри географії та екології
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Розвиток виробництва і господарська діяльність, у ході яких людина виснажує та забруднює дедалі більше природних ресурсів, зумовили порушення рівноваги в навколишньому природному середовищі. Сучасна екологічна ситуація вимагає її нагального розв'язання. Нині відбувається пошук шляхів зменшення екологічних проблем, що залежить від гуманітарного потенціалу суспільства, рівня освіти та культури населення.

Одним з шляхів вирішення цієї проблеми є формування нового мислення, що спрямоване на зміну підходів до визначення мети, шляхів і методів розвитку цивілізації як необхідного чинника виживання людства в умовах екологічної кризи. У контексті розв'язання цієї проблеми надзвичайно важливо виховати у молоді етичне ставлення до навколишнього природного середовища, високу соціальну свідомість та екологічний світогляд, демократичні форми її поведінки у соціальному та природному середовищі. Проблемам формування екологічного мислення, світогляду, культури, присвячено низку наукових досліджень філософського, психолого-педагогічного й екологічного спрямування. У працях М. Бауера, Е. Гірусова, М. Кисельова, В. Крисаченко, А. Урсул, І. Фролова розкривається становлення, сутність, етимологія та етапи формування екологічного світогляду.

Аналіз педагогічних досліджень науковців (П. Бачинський, О. Головка, А. Захлебний, І. Зверев, О. Король, А. Костицька, О. Лабезна, А. Миронов, В. Некос, Г. Пономарьова, Н. Пустовіт, Є. Сластьоніна, Е. Турдикулов, М. Швед, С. Шмалей та ін.) показав, що автори розглядають екологічний світогляд в різних аспектах: через поведінку людини в природному середовищі, систему екологічної освіти, екологічну вихованість, екологічне мислення. Дослідники одностайні в думці, що освіта є одним із стратегічним чинників

подолання екологічної кризи. Разом з тим, вони констатують, що її роль у сучасному суспільстві ще, на жаль, належним чином не усвідомлена, формуванню екологічних якостей особистості з метою гармонізації відносин з природою не надається належної уваги.

Розгляд ряду праць (А. Азархін, Л. Білик, Т. Вайда, Н. Грейда, В. Каленська, Л. Лук'янова, Н. Негруца, В. Смікал, Г. Тарасенко, Н. Ясінська та ін.) засвідчив, що в сучасних педагогічних дослідженнях значна увага приділяється питанням взаємозв'язку екологічної культури та інших якостей особистості, що передбачає й висвітлення проблеми формування екологічного світогляду.

На сьогодні в науці (С. Гончаренко, Л. Корміна, Ю. Мальований, В. Табачковський та ін.) побутує думка про те, що світогляд є специфічним комплексом орієнтацій людини в навколишньому середовищі, до якого входить і його екологічний компонент. Дослідження вчених (Н. Депенчук, Т. Дроздова, І. Фролов, В. Шинкарук та ін.) вказують на характерну рису, яка відокремлює екологічний світогляд як особливу форму суспільної свідомості від інших її форм і полягає у тому, що вона відображає матеріальну дійсність в цілому з певної точки зору, а саме – через призму взаємовідношення двох найважливіших складників цієї дійсності: світу людини (цивілізації, культури) і світу природи. Науковцями екологічний світогляд виділений у окрему категорію з різноманітним трактуванням його сутності. Ми дотримуємося думки, що доцільним є фундаментальне обґрунтування екологічного світогляду, оскільки кожна людина своєю діяльністю впливає на навколишню природу, водночас не кожен може усвідомити себе частиною природи й зрозуміти всезагальність екологічних проблем та їх наслідки. Пропонуємо визначення поняття „екологічний світогляд” у такій редакції: екологічний світогляд – це система взаємопов'язаних компонентів: узагальненої сукупності екологічних поглядів, знань, цінностей, духовності, переконань, практичних настанов, що визначають розуміння особистістю цілісності та єдності природного й соціального буття, місця в ньому людини разом із життєвими

природовідповідними позиціями, програмами та іншими складниками поведінки, які в комплексі формують у неї екологічно орієнтовану життєву позицію, спонукають її до активної природоохоронної роботи.

На наш погляд, розуміння суті екологічного світогляду особистості неможливе без визначення його структури, знання якої дає можливість вивчити особливості функціонування й розвитку цього феномену.

Відомо, що ставлення до різних подій, явищ, фактів та ситуацій у довкіллі, як і в життєдіяльності людини має суб'єктивний характер і проявляється, насамперед, в емоціях і почуттях, які формують емоційно-ціннісні стосунки. Емоції (від франц. *emotion* – хвилювання, збудження) лежать в основі творення особистості, яка не лише відчуває, сприймає, уявляє чи розуміє навколишню дійсність, а й переживає її [1, с.116].

Якщо визначити зміст емоційно-ціннісних стосунків у процесі взаємодії з природою, то можна отримати результат, від якого залежатиме і зміст інших елементів екологічного світогляду. У зв'язку з цим постає питання про визначення об'єктів, предметів чи явищ навколишньої дійсності, на основі яких ми можемо сформувані певні емоційно-ціннісні відносини. Насамперед, це сама природа, але в сенсі екологічного виховання. У широкому розумінні, „природа” – все, що існує, весь матеріально-енергетичний світ у багатогранності і в різноманітності його форм. У такому значенні Природа – поняття рівноцінне матерії, Всесвіту. У більш вузькому розумінні, природа – це „... сукупний об'єкт природознавства, об'єкт науки” [6, с.20].

Виходячи із поданих міркувань, пропонуємо третю інтерпретацію поняття „природа” як сукупності природних умов існування людського суспільства. У цьому розумінні термін „природа” характеризує місце і роль природи в системі історично мінливого ставлення до неї людини й суспільства. Саме третє визначення природи дає підґрунтя для подальшого розгляду емоційно-ціннісних аспектів формування екологічного світогляду.

Емоційні відносини виникають, якщо природу визнавати найвищою цінністю (екоцентричне ставлення) і якщо природу визнавати як джерело

матеріальних благ (антропоцентричне ставлення). Так, „позитивні емоції як результат корисних чи приємних впливів, спрямовано на їх досягнення чи збереження, а негативні – стимулюють активність на послаблення дії відповідних впливів. Емоційна сфера здійснює значний вплив на всі прояви свідомості людини, виконує функцію засобу діяльності” [4, с.307].

Ми розглядаємо природу з точки зору педагогічного впливу, що передбачає: жити у злагоді з природою; навчати на прикладі природи; комунікативну цінність природи у зв'язку із посиленою увагою до проблеми співпраці педагога і вихованців у позашкільному чи позааудиторному навчально-виховному процесі.

У будь-якому випадку педагог вступає в емоційні стосунки з природою. Це проявляється у безпосередньому та опосередкованому спілкуванні. У першому випадку – проведення екскурсій, походів, експедицій, практик, у другому – вплив на емоційну сферу за допомогою опосередкованих джерел (телебачення, живопис, наукові джерела тощо).

Під час безпосередньої зустрічі з природою людина може відчувати себе частиною природи (екоцентричне ставлення) або „царем” природи (антропоцентричне ставлення). Саме останній рівень визначає зміни навколишнього середовища, спричинені діяльністю людини, які А. Миронов характеризує поняттям „емоційне природне середовище” [3, с.62].

У процесі формування екологічного світогляду нам видається необхідним виділити різноманітність емоцій, які ми об'єднали в групи:

- 1) підсвідомі емоції, які виникають у процесі спілкування з природними об'єктами та явищами (радість, насолода, страх та ін.);
- 2) соціальні емоції, які проявляються у естетичній оцінці природи, у її персоналізації;
- 3) раціональні емоції, які мають естетико-інтелектуальний характер і проявляються за допомогою процесів мислення, нагромадженого досвіду;
- 4) емоції, які мають світоглядну основу і проходять через переконання, ідеали, принципи, погляди, почуття. Сформовані почуття стають головним

детермінантом емоційного ставлення до природи, вчинків людини. Ситуативні емоції стають похідними від почуттів.

Саме остання група емоцій заслуговує на увагу у процесі формування екологічного світогляду особистості. Це група, що характеризує любов до природи, усвідомлення її краси, належності до природи, злиття з природою, а також певні потреби. Відзначимо, що емоції і потреби виконують різні функції. Емоції світоглядного характеру є елементом екоцентричного ставлення до природи, а потреби і переконання, з якими вони пов'язані, є орієнтиром для відбору знань для формування переконань, потреб і емоцій.

Таким чином, можна зробити висновок, що екологічний світогляд особистості тісно пов'язаний з тими внутрішніми стимулами, які ґрунтуються на її емоційній основі, і є складним механізмом включення людини в різні види діяльності, що дозволяє виділити в структурі екологічного світогляду особистості *емоційний* компонент, який ми визначаємо як складне утворення, що характеризує стійку позицію особистості з точки зору її ставлення до навколишнього світу на рівні емоційних переживань і проявляється в умінні насолоджуватися красою природи, бачити в природі прекрасне, а також прояви господарсько-побутової діяльності людини, передавати свої почуття через активні дії.

У процесі діяльності в особистості формується також оцінка явищ, подій, ситуацій навколишньої дійсності, які передбачають наявність певного ставлення до всього, що відбувається довкола, нагромаджуються знання, які дозволяють подолати обмеженість власного досвіду і сформувати готовність до поведінки в різних (у тому числі і екстремальних) ситуаціях, з якими ще не доводилося зустрічатися. Звідси випливає, що знання відображають істотні зв'язки між пізнавальною діяльністю і практичними діями людини. Вони фіксують результати пізнавальної діяльності людини і є основою її існування. Без активного пошуку нових знань, без активної діяльності людина ніколи їх не отримує, у зв'язку з тим, що вони ще не є ні світоглядом, ні переконанням. Знання переходять у світогляд, як слушно зауважив М. Ярмаченко, лише тоді,

коли „народжується ставлення людини до цих знань, коли з'являється потреба у тлумаченні цінностей буття” [7, с.124].

Знання є складником екологічного світогляду, а це ще не означає, що вони безпосередньо виконують цю роль. Знання без відповідної інтерпретації та узагальнення не можуть необхідною мірою реалізувати свою світоглядну функцію. Педагогіка розглядає проблеми екологічних знань переважно з практичної точки зору, аналізуючи їх зміст, структуру, функції, методи й шляхи їх формування у навчально-виховному процесі. Особливого значення у психолого-педагогічному плані набуває питання послідовності формування знань, поглядів, переконань, ідеалів і зв'язаної з ними системи цінностей у свідомості особистості. Значний внесок у розроблення цієї проблеми зробили Л. Божович, П. Гальперін, В. Давидов, О. Ковальов, І. Кон, Н. Лейтес, О. Леонт'єв. А. Миронов зазначає, що „в повному сенсі світоглядними знаннями є світоглядні ідеї, в основі яких ... лежать знання про зв'язки” [3, с.88]. Водночас В. Краєвський, І. Лернер вважають, що світоглядна ідея повинна мати двобічну структуру, об'єктивно відображати інформаційний і суб'єктивно позиційний, дієвий аспекти [5, с.73]. Тоді ідея містить не тільки знання об'єктивної реальності, але і елемент відносин.

Отже, екологічні знання перетворюються у складник екологічного світогляду за умов, якщо вони:

- підлягають філософському осмисленню, що відбувається шляхом інтеграції об'єктивності та істинності наукового пізнання з тими типами екологічного світогляду та знань, які складаються у світі людської життєдіяльності та духовно забезпечують її;

- відповідають інтересам особистості, оцінюються нею з точки зору реалізації її розумних потреб;

- підтверджуються життєвим досвідом;

- перетворюються у систему внутрішніх переконань і принципів особистого життя й діяльності та переводяться із об'єктивної форми у суб'єктивну, тобто необхідна активність самого індивіда.

Це дозволяє включити в структуру екологічного світогляду *пізнавальний* компонент, який поєднує в собі екологічні знання, знання індивідом моральних норм поведінки в природі, вміння застосовувати їх на практиці, а також розуміння суті явищ, які відбуваються в природі, їх значення, цінності природи в житті людини. Отже, пізнавальний компонент у особистісній структурі екологічного світогляду ми визначаємо як сформовану систему усвідомлених екологічних знань та правил і норм поведінки в природі.

Відомо, що джерелом екологічного світогляду є потреби, мотиви, інтереси, прагнення, бажання особистості. Чимало філософських, психологічних, педагогічних досліджень присвячено проблемі формування переконань. Зокрема, над цією проблемою плідно працювали С. Легков, Е. Моносзон, В. Шарко, які визначили переконання як стійку властивість особистості, з її поглядами, які відповідають рівню свідомості, життєвим домаганням і є потребами та регуляторами власної поведінки. Основою таких потреб є сукупність знань про природу, суспільство й людину.

Л. Корміна зазначає, що „переконання можна сформулювати лише тоді, якщо знання, засвоєвані індивідом, відповідають реальностям нинішнього дня та інтересам особистості і якщо людина сама власним шляхом дійшла до певних висновків і розуміння. Це і є основою подолання внутрішнього дискомфорту, який часто зустрічається у молоді, коли її переконують в одному, а в дійсності вона бачить зовсім інше” [2, с.28]. Як бачимо, переконання ґрунтується на знаннях у формі інтелектуальної переконаності (в чомусь), що надає переконанню певного змісту.

Під час формування екологічного світогляду доцільно, щоб емоційно-ціннісні стосунки (почуття, емоції) існували поряд із переконаннями і потребами. Такими переконаннями є:

- переконання у єдності людини й природи (екологічне виховання);
- переконання у необхідності збереження навколишнього природного середовища (суспільно-громадянське виховання);

- переконання у необхідності збереження рідної природи та поєднання зусиль усіх націй у вирішенні екологічних проблем (національне виховання);
- переконання у необхідності правового регулювання природокористування (морально-правове виховання);
- переконання у дієвості естетичного чинника гармонізації стосунків людини й природи (естетичне виховання);
- переконання у необхідності бережливого ставлення до природних ресурсів (трудове виховання);
- переконання у милосердному ставленні до всього живого, що нас оточує (духовний розвиток особистості);
- потреба в охороні природи як умови збереження здоров'я й фізичних сил (фізичне виховання).

Отже, у особистісній структурі екологічного світогляду мають поєднуватися емоційно-ціннісні стосунки та їх світоглядна основа – переконання та пов'язані з ними потреби. Але в основі переконань лежать знання про цінності природи, які також мають стати елементом екологічного світогляду. Крім того, до елементів екологічного світогляду має увійти й діяльність, у якій ці відносини можуть себе проявити. Відтак, щоб екологічні емоційно-ціннісні відносини увійшли до структури екологічного світогляду студентів вони мають забезпечуватися іншими елементами: потребами, переконаннями, а також знаннями і відповідною діяльністю.

Виходячи із вище означеного, вважаємо можливим стверджувати про наявність *мотиваційно-ціннісного* компоненту у структурі екологічного світогляду, який включає цінності, принципи, норми, канони, ідеали, які регулюють взаємодію людини й природи та формують спрямованість і мотивацію, компонент відносин у структурі особистості. У результаті чого людина має відчувати себе в природі, а не поза нею, не як сторонній спостерігач, а як частина природи. Це відчуття може виникнути у тому випадку, якщо людина усвідомила світоглядну ідею діалектичної єдності людини й природи,

їх спільної основи, тобто передбачає значний запас екологічних знань, досвіду у спілкуванні з природою.

Мотиваційно-ціннісний компонент поєднує формальний її аспект (вивчення загальних законів, які лежать в основі ціннісних стосунків), матеріальний (вивчення структури і ієрархії наявних цінностей) та духовний (традиції, звичаї, досвід). Як бачимо, ціннісні стосунки передбачають наявність трьох необхідних компонентів: суб'єкта, об'єкта і деяких стосунків між ними.

Отже, наявний мотиваційно-ціннісний компонент у структурі екологічного світогляду особистості ми визначаємо як сформованість мотивації та системи ціннісного ставлення до явищ матеріальної і духовної культури, здатність оцінювати стан природного середовища, свою та поведінку інших людей під час спілкування з природою, розуміння природи як універсальної цінності.

До цього часу ми намагалися розкрити структуру екологічного світогляду особистості на основі її внутрішніх характеристик, які представлені емоційним, пізнавальним, ціннісним компонентами, що взаємообумовлені, взаємопов'язані між собою.

Окрім внутрішньої форми прояву екологічного світогляду студента, існує зовнішня, тобто реальні дії і вчинки особистості в різних ситуаціях їх життєдіяльності. Бо саме у взаємодії з навколишнім середовищем проявляються мотиви, потреби, його ціннісні орієнтири, інтереси й установки.

Усе це дозволяє у пропонованій структурі екологічного світогляду особистості виділити *практично-діяльнісний* компонент, який включає норми і принципи природоохоронної роботи і проявляється у практичній реалізації екологічного світогляду, бо саме практична діяльність є рушійною силою у життєдіяльності людини. Ми визначаємо практично-діяльнісний компонент особистості як наявність сформованості умінь і навичок, здатності особистості застосовувати знання та вміння в різних видах діяльності, дотримання норм і правил поведінки в природі, самореалізації в екологічній діяльності та природоохоронній роботі.

Пропонована структура екологічного світогляду особистості дає можливість найбільш глибоко зрозуміти сутність цього феномену як складної системи, яка проявляється в діалектичній єдності емоційного, пізнавального, мотиваційно-ціннісного та практично-діяльнісного компонентів.

Література

1. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко; гол. ред. С. Головка. – К.: Либідь, 1997. – 373, [3] с.
2. Корміна Л. І. Формування світоглядних знань підлітків у процесі навчально-пізнавальної діяльності: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Корміна Лариса Іванівна. – Луцьк, 1998. – 190 с.
3. Миронов А. В. Содержание экологического образования будущего учителя: монография / А. В. Миронов; научн. ред. Л. Ю. Сироткин. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1989. – 219, [1] с.
4. Петрушенко В. Л. Філософія: курс лекцій: [навч. посібник для студентів вищих закладів освіти III-IV рівнів акредитації] / В. Л. Петрушенко.– К.: Каравела; Львів: Новий світ, 2000, 2002. – 544 с.
5. Теоретические основы содержания общего среднего образования / Под ред. В. В. Краевского, И. Я. Лернера. – М.: Педагогика, 1983. – 351, [1] с.
6. Швиденко А. Й. Екологічні основи природокористування: навч. посібник [для студ. географічних, економічних та екологічних спеціал. вищих навчальних закладів] / Швиденько А. Й., Руденко В. П., Євдокименко В. К. – К.: ІЗМН, 1999. – 199, [1] с.
7. Ярмаченко М. Д. Стимулювання інтелектуального розвитку – важлива теоретична проблема й практичне завдання // Педагогіка і психологія. –1997. – № 2. – С. 234-246.